

چرایی تکرار در قرآن کریم با نگاهی به مطالعات قرآنی خاورشناسان و اندیشمندان مسلمان

* محمد اسدق پور

** حبیب‌اله کربلایی

DOI: 10.22096/RC.2024.1999630.1106

[تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۰۸]

چکیده

بسیارند مستشرقانی از جهان غرب که در برابر حقایق و عظمت بی‌کران قرآن سر تعظیم فرود آورده‌اند و به اعجاز این کتاب آسمانی در ساحت‌های گوناگون بیانی، علمی، معرفتی و غیره اذعان داشته‌اند، ولی همچنان برخی دیگر از مستشرقان به شیوه ادبی و بیانی قرآن و بهره‌مندی از فنون فصاحت و بلاغت همانند «تکرار» در آیات، الفاظ، قصص قرآنی اشکالات و نقدهایی مطرح کرده‌اند. این مطالب دست‌مایه طعن و ادعای عدم اعجاز و یا عدم وحیانی بودن قرآن قرار گرفته است. مقاله حاضر علاوه بر نقل و نقد دیدگاه‌های مستشرقان، در مقام بیان انواع و علل وجود تکرار در قرآن و تبیین سبب بلاغی مکررات آن می‌باشد. با توجه به علوم و فنون بلاغی و اهمیت و کارکرد تکرار در مقام ادب و بیان، شایسته است نگاه نوینی به وجود تکرار در قرآن کریم صورت پذیرد. این مقاله درصدد تحلیل و تبیین این مهم است.

واژگان کلیدی: تکرار در قرآن؛ مستشرقان؛ اعجاز ادبی؛ فنون فصاحت و بلاغت؛ علوم قرآن.

* دکتری مدرسی معارف اسلامی، دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: asdaghpoor@gmail.com

** دانشجوی کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه مفید، قم، ایران.

Email: khabibollah128@yahoo.com

۱. مقدمه

قرآن بزرگ‌ترین معجزه آخرین پیامبر خداست. قرآن معجزه جاوید و دلیل نبوت و صداقت پیامبر عظیم‌الشان اسلام است. از این‌روست که اعجاز قرآن در ساحت‌های گوناگون از همان آغاز ظهور اسلام مورد توجه ویژه مسلمانان، موافقان و مخالفان ایشان قرار گرفت و همچنان نیز در کانون توجه دانشمندان و پژوهشگران مسلمان و غیرمسلمان از شرق و غرب عالم قرار دارد. مستشرقان عمدتاً به آن دسته از اندیشمندان مغرب‌زمین گفته می‌شود که راجع به امور مختلف موجود در مشرق‌زمین مطالعاتی داشته‌اند و میراث شرق و هر آنچه را که به نوعی به تاریخ و زبان و ادبیات و هنر و علوم و عادات و سنن آن تعلق دارد بررسی می‌کنند و می‌کاوند.^۱ به عبارت دیگر استشراق در اصطلاح و معنای خاص حوزه‌های علمیه و جوامع دینی، اسلام‌شناسی توسط غیرمسلمانان است.^۲ موقعیت و جایگاه قرآن چنان است که توجه بسیاری از شرق‌پژوهان را به خود جلب نموده است، چنان‌که در ابعاد مختلف بیانی، علمی، معرفتی و... قرآن کریم، نظریات گوناگونی را از مستشرقان شاهد هستیم.

تلاش نگارنده در این مقاله، جمع‌آوری نظریات مستشرقان - در حد امکان و توان - راجع به ساحت بلاغی و فصاحتی قرآن و به عبارت دقیق‌تر چرایی تکرار در قرآن کریم با نگاهی به آثار خاورشناسان و مطالعات قرآنی در مغرب‌زمین است.

راقم این سطور می‌کوشد علاوه بر نقل و نقد دیدگاه‌های مستشرقان، درباره «تکرار در قرآن» ناظر به منابع اصیل اسلامی و پژوهش‌های قرآنی صورت گرفته در جهان اسلام، در مقام بیان انواع و علل وجود تکرار در قرآن و تبیین سبب بلاغی مکررات آن برآید؛ زیرا با توجه به علوم و فنون بلاغی و اهمیت و کارکرد «تکرار» در مقام بیان، در زبان عرب و زبان قرآن، مناسب و ضروری است تا نگاه نوینی به وجود تکرار در قرآن کریم صورت پذیرد. از لحاظ سیر منطقی بررسی مسئله، ابتدا به نقل و نقد دیدگاه خاورشناسان و سپس به بیان چپستی و انواع و علل بلاغی وجود تکرار در قرآن از نگاه قرآن‌پژوهان اسلامی خواهیم پرداخت.

۲. پیشینه و اهمیت مسئله

یکی از دست‌مایه‌های اصلی طاعنان به دین اسلام و قرآن مجید، تکرار آیات، کلمات و واژه‌ها

۱. محمدحسین علی‌الصغیر، خاورشناسان و پژوهش‌های قرآنی، مترجم: محمدصادق شریعت (قم: مؤسسه مطبع الفجر، ۱۳۷۲)، ۱۳.

۲. محمدحسین زمانی، شرق‌شناسی و اسلام‌شناسی غربیان (قم: بوستان‌کتاب، ۱۳۸۵)، ۵۰-۵۱.

چرایی تکرار در قرآن کریم با نگاهی به مطالعات قرآنی... / اصدق پور و کربلایی ۲۲۷

در این کتاب آسمانی است؛ به گونه‌ای که آن را خلاف بلاغت دانسته و ادعای عدم اعجاز قرآن سر داده‌اند. با توجه اهمیت این موضوع، بسیاری از اندیشمندان و نخبگان علمی جهان اسلام اعم اهل سنت و عالمان شیعی به این مسئله پرداخته‌اند و در مقام پاسخگویی برآمده‌اند که برخی از آنان از قدما سید مرتضی^۳ و از معاصران جوادی آملی^۴ و محمدهادی معرفت^۵ در شیعه‌اند و از عالمان اهل سنت می‌توان به جلال‌الدین سیوطی^۶، فخر رازی^۷، خطابی^۸ و قاضی عبدالجبار^۹ اشاره کرد. علاوه بر این آثار که به صورت ضمنی به پاسخگویی به مسئله تکرار در قرآن پرداخته‌اند، آثار و پژوهش‌هایی نیز به صورت مستقل در قالب کتاب یا مقالات علمی به این موضوع قرآنی پرداخته‌اند که برخی از مهم‌ترین آنها عبارتند از:

۱. اسرار التکرار فی لغه القرآن، محمود السیدالشیخون، قاهره، مکتبه الکلیات الازهریه، ۱۴۰۳ق.

۲. ظاهره التکرار فی القرآن الکریم، حسن عبدالمنعم السید، مصر، دارالمطبوعات الدولیه، ۱۴۰۰ق.

۳. اسرار التکرار فی القرآن، محمود بن حمزه الکرمانی، قاهره، دارالفضیله، بی تا.

۴. التکرار، حسین نصار، قاهره، مکتبه الخانجی، ۱۴۲۳ق.

۵. التکرار فی القرآن، علی غضنفری، تهران، دانشکده علوم و فنون قرآن تهران، ۱۳۹۳ش.

علاوه بر این آثار، مقالات متعددی نیز در این زمینه به پژوهش پرداخته‌اند:

۱. «تکرار در قصه‌های قرآنی»، سیدابوالقاسم حسینی (ژرفا)، مجله گلستان قرآن، شماره ۱۷۹، مرداد ۱۳۸۳.

۲. «دوتایی‌های قرآنی و فرضیه ویرایش متأخر قرآن رسمی: معرفی و نقد فرضیه گابریل

۳. علی بن الحسین الموسوی العلوی الشریف المرتضی، امالی المرتضی، تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، جلد ۱ (بیروت: دارالکتب العربی، ۱۳۸۷ق)، ۸۸.

۴. عبدالله جوادی آملی، تفسیر تسنیم، جلد ۱ (قم: انتشارات اسراء، ۱۳۷۸ش)، ۵۲.

۵. محمدهادی معرفت، تلخیص التمهید، جلد ۲ (قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۶ق)، ۲۴۲؛ محمدهادی معرفت، شبهات و ردود حول القرآن الکریم (قم: مؤسسه التمهید، ۱۴۲۳ق)، باب پنجم.

۶. جلال‌الدین عبدالرحمن بن ابی بکر سیوطی، معترك الأقران فی إعجاز القرآن (بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۰۸ق)، ۳۴۷.

۷. الامام فخرالدین الرازی، نهاییة الإیجاز فی درایة الإعجاز (بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۹۸۵م)، ۳۸۸.

۸. ابوسلیمان حمد خطابی، «بیان اعجاز القرآن» در: ثلاث رسائل فی إعجاز القرآن، الرمانی - الخطابی - الجرجانی، المَحَقَّق: محمد خلف الله، محمد زغلول سلام (مصر: دارالمعارف، ۱۹۷۶م)، ۵۲-۵۳.

۹. عمادالدین ابوالحسن عبدالجبار بن احمد، تنزیه القرآن عن المطاعن (بیروت: دارالنهضة الحدیث، ۱۴۲۶ق)، ۴۱۰.

رنولدز»، زهرا اخوان صراف، دوفصلنامه دین و دنیای معاصر، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

۳. «معناشناسی تصریف آیات و رابطه آن با تکرار در قرآن با محوریت آیه ۸۹ اسراء و آیه ۱۱۳ طه»، مصطفی محمودی صاحبی و محمدعلی مجدقیهی، فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات تفسیری، سال نهم، شماره ۳۵، پاییز ۱۳۹۷

۴. «بررسی تکرار در قرآن از کتاب راهنمای قرآن Blackwell»، دل آرا نعمتی بیرعلی و صدیقه پروان، دوفصلنامه علمی قرآن پژوهی خاورشناسان، سال ۱۵، شماره ۲۸، بهار و تابستان ۱۳۹۹

۵. «حکمت تکرار آیات در قرآن مجید»، علی مشتاق مهر، سیدعبدالحمید حسینی زاده، مجله تفسیر پژوهی، شماره ۵، بهار ۱۳۹۵

درباره پاسخگویی و نقد و بررسی شبهات پیرامون چرایی تکرار در قرآن از منظر خاورشناسان و مطالعات قرآن پژوهی مغرب زمین و بررسی تطبیقی آن با آرای اندیشمندان مسلمان تا جایی که جستجو شد، تحقیق مستقلی صورت نگرفته است. برخی از نظرات و مطالب مطرح شده در این مقاله به نوبه خود بدیع و نو بوده که در این پژوهش تلاش شده است به صورت علمی و مستند به منابع اصیل و معتبر اسلامی به آنها پاسخ داده شود. در این پژوهش ابتدا به بیان دیدگاه خاورشناسان و نقد و بررسی دیدگاه آنان و سپس به تقریر آرای قرآن پژوهان مسلمان درباره چرایی تکرار در قرآن می پردازیم.

۳. تاریخچه مطالعات قرآنی خاورشناسان

اساساً پیدایش خاورشناسی به قرن هشتم میلادی بازمی گردد و نخستین بار توسط کسانی چون استرابون و بلینی مطرح شد. مرحله دوم به واسطه جنگ های صلیبی بوده است که باعث تحوّل جدی در اندیشه و نگرش دنیای غرب گردید و آنان را به بررسی جهان اسلام واداشت.^{۱۰} در میان پژوهش هایی که خاورشناسان انجام داده اند، پژوهش درباره قرآن از همه چشمگیرتر بوده است.^{۱۱} توجه و التفات به پژوهش های محققان معاصر مغرب زمین، برای قرآن پژوهان مسلمان زمینه ساز استفاده علمی از روش های نوین و بهره مندی از نوع نگاه متفاوت

۱۰. عبدالرحمن بدوی، دفاع از قرآن در برابر خاورشناسان، مترجم: سیدحسین سیدی (مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۸۳)، ۸.

۱۱. بدوی، دفاع از قرآن در برابر خاورشناسان، ۹.

چرایی تکرار در قرآن کریم با نگاهی به مطالعات قرآنی... / اصدق پور و کربلایی ۲۲۹

مستشرقان محقق را فراهم می‌آورد و از طرفی صحت علمی و عیار اعتبار دستاوردهای دین‌پژوهانه و قرآن‌شناسانه آنان نیز در محک نقد و سنجش قرار می‌گیرند. باید گفت که یکی از برجسته‌ترین جنبه‌های اعجاز قرآن، اعجاز بیانی یا فصاحت و بلاغت قرآن است که مورد اتفاق بسیاری از دانشمندان اسلامی و قرآن‌پژوهان می‌باشد. حروف، الفاظ، کلمات و تعابیر قرآن، جایگاهی خاص و سنجیده دارند به صورتی که هر تعبیر از تعابیر قرآن، اگر با کلمات مشابه آن جایگزین شود یا حذف گردد فصاحت و بلاغت قرآن مخدوش می‌گردد.

۴. نگاه مستشرقان به قرآن و اعجاز و زیبایی ادبی آن

قرآن یک کتاب آسمانی و وحیانی است و از جهات و ابعاد گوناگون معجزه است. اما گاه این کتاب عظیم با اشکال‌های مستشرقان مواجه شده است؛ با این حال بسیاری از مستشرقان و پژوهشگران حقیقت‌جوی غربی نیز در برابر عظمت، اعجاز، جذابیت و ساختار قرآن لب به اعتراف گشوده‌اند که قرآن کتابی است که نظیری در دنیا ندارد.

دکتر «واگلیری»، استاد دانشگاه ناپل می‌گوید: «کتاب آسمانی اسلام، نمونه‌ای از اعجاز است. قرآن کتابی است که نمی‌توان از آن تقلید کرد... چطور ممکن است که این کتاب اعجاز کار محمد ﷺ باشد، در صورتی که او یک نفر عرب درس ناخوانده بوده است. ما در این کتاب مخزن‌ها و ذخائری از دانش می‌بینیم که مافوق استعداد و ظرفیت باهوش‌ترین اشخاص و بزرگ‌ترین فیلسوفان و قوی‌ترین رجال سیاست است.»^{۱۲}

مستشرقان زیادی وجود دارند که از جهت و ابعاد گوناگون قرآن را معجزه می‌دانند. برای نمونه «گوته» مستشرق و شاعر بزرگ آلمانی در این باره می‌گوید: «ما ابتدا از قرآن روی‌گردان بودیم، اما طولی نکشید که این کتاب توجه ما را به خود جلب کرد و ما را دچار حیرت ساخت تا آنجا که در برابر قوانین علمی و بزرگ آن سر تسلیم فرود آوردیم.»^{۱۳}

دکتر «ماردریس» نیز درباره تأثیر فوق‌العاده قرآن می‌نویسد: «سبک قرآن بی‌گمان سبک کلام خداوند است... از کارهای بیهوده و کوشش‌های بی‌نتیجه است که انسان درصدد باشد که تأثیر فوق‌العاده‌ی این نثر بی‌مانند را به زبان دیگر ادا کند، مخصوصاً به زبان فرانسه که

۱۲. سیدرضا مؤدب، اعجاز قرآن در نظر اهل بیت عصمت علیهم السلام و بیست نفر از علمای بزرگ اسلام (قم: انتشارات احسن الحدیث، ۱۳۷۹)، ۲۰۴.

۱۳. مؤدب، اعجاز قرآن در نظر اهل بیت، ۲۰۵.

دامنه‌اش بسیار محدود است.^{۱۴} ایشان در مدت ۹ سال ۶۳ سوره قرآن را به زبان فرانسه ترجمه کرد و این اثر در سال ۱۹۲۶ منتشر شد.

«جان دیون پورت» نیز در این باره می‌نویسد: «قرآن به اندازه‌ای از نقائص می‌ترا و منزّه است که نیازمند کوچک‌ترین تصحیح و اصلاحی نیست و ممکن است از اوّل تا آخر آن خوانده شود و انسان کمترین ناراحتی از آن احساس کند».^{۱۵} باز او می‌نویسد: «سالیان درازی کشیشان از خدا بی‌خبر، ما را از پی بردن به حقایق قرآن مقدس و عظمت آورنده آن محمد ﷺ دور نگه داشته‌اند، اما هر قدر که ما قدم در جاده علم و دانش گذارده‌ایم، پرده‌های جهل و تعصب نابجا از بین می‌رود و به‌زودی این کتاب توصیف‌ناپذیر (قرآن) عالم را به خود جلب کرده و تأثیر عمیقی در علم و دانش جهان نموده و عاقبت، محور افکار مردم جهان می‌شود».^{۱۶}

«نولدکه» نیز که یکی از خاورشناسان بزرگ به شمار می‌رود، در مورد تأثیر قرآن چنین می‌گوید: «قرآن همواره بر دل‌های کسانی که از دور با آن مخالفت می‌ورزند، تسلط یافته و آنها را به سوی خود جذب می‌کند».^{۱۷}

«کینت گریک» استاد دانشگاه کمبریج، دانشمند و محقق انگلیسی‌تبار در کتاب خود به نام قرآن را چگونه شناختم درباره تأثیر و جاذبه قرآن چنین سخن گفته است: «یک فرد غیرمسلمان که قرآن را می‌گشاید و شروع به خواندن می‌کند، تحت تأثیر قرار می‌گیرد و به هر نسبت که در خواندن کتاب جلو می‌رود، تأثیر کتاب در او بیشتر می‌شود. وقتی که من برای اولین مرتبه قرآن را گشودم و تحت تأثیر آن قرار گرفتم، تصور نمودم اثری که آن کتاب در من کرده، استثنایی است. در سال‌های بعد... دریافتم تأثیری که خواندن قرآن در ما اروپاییان می‌کند، همگانی است؛ اما مشروط بر اینکه قرآن در متن اصلی خوانده شود و ترجمه قرآن در هیچ‌یک از زبان‌های اروپایی تأثیر متن اصلی را ندارد».^{۱۸}

«ویل دورانت» مورخ شهیر آمریکایی و مؤلف کتاب معروف تاریخ تمدن در قسمتی از کتاب خود، زبان به بیان عظمت قرآن گشوده است و می‌نویسد: «قرآن اخلاق مسلمانان را فرم داده و قریحه صدها میلیون نفر را صیقلی کرده است. قرآن در جان‌های ساده، عقایدی

۱۴. مؤدب، اعجاز قرآن در نظر اهل بیت، ۲۰۶.

۱۵. مؤدب، اعجاز قرآن در نظر اهل بیت، ۲۰۴.

۱۶. مؤدب، اعجاز قرآن در نظر اهل بیت، ۲۰۵.

۱۷. مؤدب، اعجاز قرآن در نظر اهل بیت، ۲۰۵.

۱۸. کینت گریک، قرآن را چگونه شناختم، ترجمه و اقتباس: ذبیح‌الله منصوری (تهران، انتشارات مجید، ۱۳۸۷)، ۲۶.

چرایی تکرار در قرآن کریم با نگاهی به مطالعات قرآنی... / اصدق پور و کربلایی ۲۳۱

آسان و دور از ابهام پدید می‌آورد که از رسوم و تشریفات ناروا و از قید مراسم بت‌پرستی و کاهنی آزاد است. ترقی اخلاق و فرهنگ مسلمانان به برکت قرآن انجام گرفته و حتی این کتاب اصول نظم اجتماعی و وحدت جمعی را در میان آنان استوار ساخته و به پیروی از مقررات بهداشت ترغیبشان کرده و عقول آنها را از بسیاری اوهام، خرافات و از ظلم و خشونت‌هایی داده است.^{۱۹}

این تنها بخشی از دیدگاه برخی از مستشرقان بود که در حد این مقاله، مجال و فرصت گزارش‌دهی از آنها میسر بود. در تحلیل و جمع‌بندی این دیدگاه‌ها، این نتیجه حاصل می‌گردد که قرآن در واقع کتابی است که از جهت ادبی نظیر ندارد و نمی‌توان آن را با کتاب‌های دیگر مقایسه کرد و این حقیقتی است که برخی مستشرقان هم به آن اذعان دارند.

۵. نقدهای مستشرقان بر وجود تکرار در قرآن

در این بخش دیدگاه برخی مستشرقان قرآن‌پژوه را درباره وجود تکرار در آیات قرآن نقل می‌کنیم و در بوطه نقد و بررسی قرار خواهیم داد:

۱-۵. تودور نولدکه

تودور نولدکه، زبان‌شناس، مورخ و قرآن‌پژوه نامدار آلمانی در مقاله‌ای که در جلد شانزدهم از چاپ نهم *دایرةالمعارف بریتانیکا* ذیل ماده «قرآن» انتشار یافته است درباره ساختار قصص قرآن و وجود تکرار در الفاظ و عبارات قرآن مدعی است که قصص قرآن از هم گسسته است تا آنجا که فهم آنها بر کسی که این قصه‌ها را از منابع دیگر اخذ نکرده باشد، دشوار می‌نماید. همچنین وی تکرار برخی از الفاظ و عباراتی را که در نظر او ناموجه است، هدف انتقاد قرار داده است.^{۲۰}

در نقد دیدگاه ایشان باید گفت که هرچند در قرآن از قصص و وقایع تاریخی پیشینیان بهره برده شده است، اما هدف از ذکر آنان «هدایت» است نه قصه‌گویی. به عبارت دیگر سزاوار نیست که اسلوب قصه و قصه‌گویی در قرآن را با اسلوب قصه در دیگر کتب مقدس مقایسه و در مقابل یکدیگر قرار داده شوند؛ زیرا اهداف و مقصود از قصه در آنها با یکدیگر تفاوت

۱۹. ویلیام جیمز دورانت، تاریخ تمدن، بخش اول (عصر ایمان)، مترجم: ابوطالب صارمی و دیگران، جلد ۴ (تهران: شرکت انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۸۱ش)، ۲۳۵-۲۳۶.

۲۰. الصغیر، خاورشناسان و پژوهش‌های قرآنی، ۳۷.

دارند. به عبارت دقیق‌تر، در دیگر کتاب‌های مقدس به‌ویژه در تورات از رویدادهای تاریخی به‌صورت منظم و مسلسل‌وار خبر داده شده است. اما در قرآن این نقل‌های تاریخی به ترتیب و مسلسل‌وار گزارش نشده‌اند بلکه فقط با جمله‌هایی به رویدادهای تاریخی اشاره شده است و قرآن هیچ‌گاه درصدد بیان وقایع تاریخی نبوده است؛ بلکه مراد قرآن از ذکر این اخبار و رویدادها تنها هدایت بشر از طریق تذکر و تحذیر است. بر همین اساس است که این داستان‌ها و قصص قرآنی «به حسب اقتضای کلام، بارها تکرار می‌شوند و نیز بسیار اتفاق می‌افتد که قرآن از راه اشاره و تلمیح به روایت این داستان‌ها می‌پردازد و چنان‌که می‌دانیم شیوه خطابی، مقتضی تکرار است.»^{۲۱}

۲-۵. آنگلیکا نیورت

برخی دیگر از پژوهشگران مغرب‌زمین مانند «آنگلیکا نیورت» با تفکیک و تفاوت قائل شدن میان ابتدا و انتهای سوره‌های قرآن معتقدند که بندهای پایانی [برخی از سوره‌های قرآن] از غنای بیشتری برخوردار است و به‌ندرت موارد تکراری در آن دیده می‌شود و در آن به اسماء حسنا و متعددی اشاره شده است^{۲۲} و «تکرار عناصر، شاخص متون اولیه [ابتدای برخی از سوره‌های قرآن] است که از تکرار عبارتی کاملاً یکسان مثل آیات ۵-۶ شرح: «إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا * إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا» تا تکرار عناصر ساختاری را دربرمی‌گیرد و در نتیجه جناس بسیار به چشم می‌آید: همانند آیات ۱۲-۱۶ غاشیه: «فِيهَا عَيْنٌ جَارِيَةٌ... مَبْثُوثَةٌ»^{۲۳} وی می‌افزاید: «در زبان عربی، تکرار [واژه‌های دارای] ریشه مشترک در شکل‌های گوناگون ساخت واژه‌ای، به‌ویژه در ساختارهای مصدری، متداول است... از منظر انتقال اطلاعات، آشکار است که بسیاری از این فنون ناکافی‌اند، چراکه بیشتر مناسب تعلیق هستند تا انتقال اطلاعات...»^{۲۴} باز او می‌نویسد: «هرگونه ارزیابی و اظهارنظر درباره شکل و ساختار قرآن به دیدگاه پژوهشگر درباره چگونگی تدوین و تثبیت متن قرآن بستگی دارد.»^{۲۵}

در تحلیل و نقد این دیدگاه باید گفت که در حقیقت، وجود تکرار در راستای تقریر و تثبیت

۲۱. الصغیر، خاورشناسان و پژوهش‌های قرآنی، ۳۹.

۲۲. آنگلیکا نیورت، «شکل و ساختار قرآن»، مترجم: نصرت نیل‌ساز، در: *دائرة المعارف قرآن*، سرویراستار: جبین‌دامن مک‌اولیف، جلد ۳ (تهران: انتشارات حکمت، ۱۳۹۲ش)، ۵۴۳.

۲۳. آنگلیکا نیورت، «بلاغت و قرآن»، مترجم: نیکتا عباس‌زاده، در: *دائرة المعارف قرآن*، سرویراستار: جبین‌دامن مک‌اولیف، جلد ۱ (تهران: انتشارات حکمت، ۱۳۹۰ش)، ۵۴۱.

۲۴. نیورت، «بلاغت و قرآن»، ۵۴۲.

۲۵. نیورت، «شکل و ساختار قرآن»، ۵۳۵.

چرایی تکرار در قرآن کریم با نگاهی به مطالعات قرآنی... / اصدق پور و کربلایی ۲۳۳

پیام هدایتی ابلاغ شده از جانب خدا، توسط پیامبر ﷺ برای عموم مردم امری ممدوح، مفید و کارآمد است و اینکه ایشان این امر را از فنون ناکافی انتقال اطلاعات نامیده است امری ناصواب و خلاف فواید و کارکردهای تکرار است.

آشنایی حداقلی با قرآن آشکار می‌سازد که در این کتاب، تکرار، امری اصیل است و عارضی و ناخواسته نیست تا از علت این عارضه جستجو شود و باید آن را به تکرار بنیان بودن این کتاب در ابلاغ پیام خود به مخاطبان مربوط دانست.^{۲۶}

۳-۵. رافائل تالمن

«رافائل تالمن» در مقاله خود با عنوان «دستور زبان و قرآن» با استناد به مقاله مشهور نولدکه (Zur Sprache) درباره ویژگی‌های نحوی و اسلوب زبان قرآن معتقد است که برخی ویژگی‌ها از جمله تکرارهای کلیشه‌ای و مسائل ناشی از محظورات قافییه و غیره مربوط به موقعیت ممتاز محمد ﷺ و ویژه او بوده است.^{۲۷} او در ادامه دیدگاه نولدکه را قطعی و متقن نمی‌داند و می‌گوید: «با توجه به پیشرفت‌های فراوان در دانش کنونی ما از زبان عربی پیش از اسلام، درک یا تأیید دیدگاه نولدکه برای محققان معاصر دشوار است.»^{۲۸}

۴-۵. ویلیام جیمز دورانت

«ویل دورانت» در کتاب تاریخ تمدن بخش اول (عصر ایمان)، ادعا می‌کند که در متن قرآن به دلیل شأن نزول‌های گوناگون و نزول آن در مناسبت‌های مختلف، تکرار و ناپیوستگی وجود دارد. وی این تکرار و ناپیوستگی را به حدی می‌داند که حدس می‌زند پیامبر قصد نداشته اجزای قرآن را در یک کتاب جمع کند.^{۲۹}

جمع‌بندی

در جمع‌بندی این دیدگاه‌ها و نقد آنها باید گفت که بیشتر مطالب مستشرقان در زمینه اعجاز قرآن، مربوط به اعجاز ادبی است که درباره فصاحت و بلاغت قرآن و همچنین تناقض‌گویی در عبارات قرآنی، شبهاتی را مطرح کرده‌اند. این‌گونه اشکالات، به صورت کلی و بدون استناد

۲۶. اخوان صراف، «دوتایی‌های قرآنی»، ۱۶۷.

۲۷. رافائل تالمن، «دستور زبان و قرآن»، مترجم: مهرداد عباسی، در: *دائرة المعارف قرآن*، سر ویراستار: جین دامن مک اولیف، جلد ۳ (تهران: انتشارات حکمت، ۱۳۹۲ش)، ۳۸-۳۷.

۲۸. تالمن، «دستور زبان و قرآن»، ۳۸.

۲۹. ویل دورانت، *تاریخ تمدن*، ۲۳۶.

مطرح شده‌اند. علت این‌گونه سخنان ایشان، ریشه در چند امر مهم دارد:

اول: برخی مطالب ایشان مبتنی بر پیش‌فرض غیروحیانی بودن قرآن است. برای نمونه خوب است به تعریف آقای «جیمز بلمی» از نقد متنی قرآن توجه کنیم که می‌گوید: «فن کشف خطا در متون و فن برطرف کردن آن»^{۳۰} است و در ادامه می‌افزاید: «اکثر محققان مسلمان تمایلی به کشف حقیقت و برطرف کردن خطا در متن قرآن نداشته‌اند و بیشتر محققان غیرمسلمان نیز از همین عدم تمایل پیروی کرده‌اند.»^{۳۱} هنگامی که مفسر و قرآن‌پژوه با این نگرش که کتاب مقدس اسلام نیز همانند دیگر کتاب‌های بشری دارای خطا می‌باشد و با نقد متنی آن می‌توان خطاهای متنی و فنی آن را کشف نمود به سراغ فهم متن و درک مراد مؤلف متن می‌رود یقیناً درکی حداقلی خواهد یافت و در مواردی دچار خطای در فهم خواهد شد. حال آنکه با نگرش هرمنوتیکی، نوع نگاه مفسر در فهم متن بسیار مؤثر است که پژوهشگر به دنبال درک و کشف حقیقت و فهم عمیق معنا و مراد مؤلف است یا به دنبال کشف خطا. به عبارتی دیگر، قرآن کتابی قیاس‌ناپذیر با دیگر کتاب‌های مقدس و کتب بشری است.

دوم: ضعف زبان‌شناختی و عدم احاطه و اشراف کامل ایشان در امر زبان‌شناسی، بلاغت عربی و فنون آن است. هرچند به فراگیری زبان و زبان‌شناسی در برخی از مراکز دانشگاهی که دارای دروس اسلام‌شناسی می‌باشند توجه گردیده است و استادان دانشگاه‌ها در رشته‌های خاورشناسی و اسلام‌شناسی در درجه اول به دانشجویان توصیه می‌کنند به فراگیری زبان‌های شرقی (عربی، فارسی، ترکی، اردو...) بپردازند؛^{۳۲} اما با این حال خلأ اشراف و احاطه زبان‌شناسانه و ضعف آگاهی از اسلوب و آداب ادب در آثار برخی از مستشرقان قابل مشاهده است و منشأ قضاوت‌های ناصواب درباره اسلام و قرآن گردیده است. تکرار در کلام فصیح عرب، بر انواعی تحقق یافته است: مدح، تهدید و وعید، استبعاد و غیره.^{۳۳} به عبارت دیگر «تکرار سخن در بلاغت آن تأثیر کمتری از تقدیم، تقدیر، حذف، اطناب و تشبیه ندارد و اگر خرده‌گیری بر آن روا باشد، تمام فنون بلاغت قابل استیضاح خواهند بود.... حقیقتی که مکرر گوشزد گردد، در جان می‌نشیند و در سینه می‌ماند، فهم آن راسخ‌تر و یادآوری آن آسان‌تر می‌گردد و زنگارهای عقل و قلب را در هر مرتبه بیش از پیش

۳۰. جیمز بلمی، «نقد متنی قرآن»، مترجم: مسعود صادقی، در: *دایره‌المعارف قرآن*، سر ویراستار: جین دامن مک‌اولیف، جلد ۵ تهران: انتشارات حکمت، ۱۳۹۲ش)، ۳۷۰-۳۷۱.

۳۱. بلمی، «نقد متنی قرآن»، ۳۷۱.

۳۲. سیدحسین موسویان، *آراء و افکار اسلام‌شناسان معاصر آلمان* (تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت خارجه، ۱۳۷۵)، مقدمه.

۳۳. بهاء‌الدین خرمشاهی، *دانشنامه قرآن و قرآن‌پژوهی*، جلد ۱ (تهران، انتشارات دوستان و انتشارات ناهید، ۱۳۷۷ش)، ۸۰۶-۸۰۵.

چرایی تکرار در قرآن کریم با نگاهی به مطالعات قرآنی... / اصدق پور و کربلایی ۲۳۵

می‌زداید تا به طور کامل جلا یابد.»^{۳۴}

سوم: ضعف و نقیصه بسیار تأثیرگذار که متوجه پژوهش‌های برخی مستشرقان است، کم‌توجهی به توضیحات و آرای قرآن‌پژوهان مسلمان است که این کم‌توجهی و بی‌اطلاعی از اصول و مبانی تفسیری در بعضی موارد پژوهش، مستشرق را با وجود ابتلا به تکلف بسیار، به کلی به انحراف و کج‌راهه کشانده است. به همین دلیل مناسب است بعد از بیان دیدگاه مستشرقان درباره وجود و علت تکرار در قرآن، این مسئله را از منظر قرآن‌پژوهان اسلامی نیز مورد بررسی قرار داده و علاوه بر بیان انواع تکرار و حکمت‌های تکرار در قرآن، به بیان سَر بلاغی تکرار در قرآن اشاره شود و تبیین گردد که «تکرار» یکی از فنون فصاحت و بلاغت بوده و هر تکراری در قرآن مفید معنای جدیدی می‌باشد.

۶. دیدگاه مفسران و قرآن‌پژوهان مسلمان

ممکن است این پرسش مطرح شود که اصولاً تکرار در قرآن خوب و ممدوح است یا ناپسند و مذموم؟ برای پاسخ به این پرسش مناسب است دیدگاه چند تن از مفسران و قرآن‌پژوهان مسلمان را در این زمینه بیان کنیم:

۱-۶. جلال‌الدین سیوطی (متوفی ۹۱۱ ق) در کتاب *معترك الأقران في إعجاز القرآن* تکرار امثال و قصص قرآنی را از بلاغت قرآن برشمرده و این ویژگی را خاص بلغا دانسته است. وی افزوده است که بیان یک مطلب با اسلوب متفاوت، از فصاحت است و اصولاً چون هدف اصلی از قصص قرآنی پند گرفتن و تشبیه کافران است؛ بنابراین هرچه تکرار شود، در جذب نفوس مؤثرتر خواهد بود و سپس این جمله را بیان کرده است: «إِنَّ الْكَلَامَ إِذَا تَكَرَّرَ تَقَرَّرَ»^{۳۵}

۲-۶. خطابی (متوفی ۳۸۸ ق) در رساله «بیان اعجاز القرآن» تکرار را به دو قسم تقسیم نموده و یک نوع آن را مذموم و ناپسند دانسته و آن تکراری است که غیر مفید است و بدان نیازی نیست و در گفتار، مفید فایده خاصی نمی‌باشد و در واقع زیادی و بیهوده است. خطابی افزوده است که از این نوع تکرار در قرآن مجید وجود ندارد. نوع دیگر، تکراری است که به اقتضای حال و مقام، کلمه و یا چند جمله تکرار می‌شود و در واقع بدان تکرار نیاز است و مطلب اقتضا می‌کند که کلمه تکرار شود و ترک تکرار ناخوشایند است، همچون وقتی که بخواهیم کسی را به کاری تشویق کنیم یا از او بخواهیم که کاری را به‌زودی تمام کند، در این

۳۴. علی محمد یزدی، روش بیان قرآن (قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۲)، ۲۲۵-۲۲۶.

۳۵. سیوطی، *معترك الأقران في إعجاز القرآن*، جلد ۱، ۳۴۹.

مورد مقام اقتضا می‌کند که به او بگوییم: «عَجَّلْ عَجَلًا».^{۳۶}

۳-۶. ابن قتیبه (متوفی ۲۷۶ق) نویسنده کتاب *تأویل مشکل القرآن* در باب تکرار کلمات قرآن می‌گوید: قرآن مجید به زبان مردم عرب نازل شده و در زبان عرب برای تأکید و بهتر فهماندن مطلب، «تکرار» وجود دارد و می‌گوید: «من مذاهیم التکرار».^{۳۷} همچنین درباره آیه شریفه «فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ» در سوره مبارکه الرحمن گفته است: تکرار آیه جهت برشمردن نعماء الهی و یادآوری بندگان خدا و آگاه کردن آنان از قدرت خدا و لطف خدا به بندگان است. در واقع خداوند خواسته است با تکرار این آیه تنبّه و آگاهی بر تعدّد متعلق باشد و بی‌شماری نِعَم الهی را نشان دهد.^{۳۸}

۴-۶. فخرالدین رازی در کتاب *نهاية الإيجاز في دراية الاعجاز* چنین آورده است: «به‌درستی که سیره و عادت اهل ادب و فصاحت به این روش می‌باشد که قصه واحدی را در مواضع مختلف با اغراض مختلف تکرار می‌نمایند و این امر از محاسن و فضائل کلام شمرده می‌شود نه از معایب آن. همانا اگر تکرار در موضع واحدی واقع گردد ناپسند می‌باشد».^{۳۹} همچنین فخر رازی در ذیل تکرار در سوره الرحمن و آیه شریفه «فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ» گفته است: «تکرار نیست، زیرا خدای سبحان نعمت‌های گوناگون را یکی بعد از دیگری ذکر نموده و در عقب هر نعمت این قول را آورده است و معلوم است که غرض از ذکر این قول بعد از هر نعمت، غیر از غرضی است که عقب نعمت دیگر ذکر شده است، هر چند که لفظ این قول واحد است».^{۴۰}

۵-۶. امام خمینی (ره) بر این عقیده‌اند که «بسم‌الله» هر سوره‌ای متعلق به خود آن سوره است و نقش «بسم‌الله» هر سوره با سوره‌ای دیگر متفاوت است و هر کدام تفسیر جداگانه‌ای دارند. چه بسا این قاعده در دیگر آیات قرآن هم مطرح باشد. لذا می‌توان گفت که در هر تکراری مقامی است.^{۴۱}

۳۶. خطابی، بیان اعجاز القرآن، ۵۲-۵۳.

۳۷. ابی محمد عبدالله بن مسلم ابن قتیبه، *تأویل مشکل القرآن*، شرح و تحقیق: سیداحمد صقر (بیروت، بی‌نا، ۱۹۸۱م)، ۲۳۵.

۳۸. ابن قتیبه، *تأویل مشکل القرآن*، ۲۳۶.

۳۹. «اعلم أنّ عادة الفحصاء جاریه بأنهم یکرزون القصّه الواحده فی مواضع مختلفه لأغراض مختلفه، تتجد فی المواضع. و ذلك من الفضائل لا من المعایب. و إتما یعاب التکرار، إذا کان فی الموضوع الواحد» (الرازی، *نهاية الإيجاز في دراية الإعجاز*، ۳۸۸).

۴۰. «فلیس بتکرار، لآنه - سبحانه - ذکر نعمة بعد نعمة، و عقب کل نعمة بهذا القول، ... و معلوم أن الغرض من ذکره عقیب نعمة غیر الغرض من ذکره عقیب نعمة أخرى، و إن کان اللفظ واحداً» (الرازی، *نهاية الإيجاز في دراية الإعجاز*، ۳۸۸).

۴۱. علوی مقدم، در قلمرو بلاغت، ۲.

چرایی تکرار در قرآن کریم با نگاهی به مطالعات قرآنی... / اصدق پور و کربلایی ۲۳۷

در مجموع، مؤلفان کتب بلاغی و آنان که در فن صناعات ادبی، تألیفی از خود به یادگار گذاشته‌اند و از تکرار سخن رانده‌اند، اغلب تکرارها را بی‌مورد و مخل فصاحت دانسته‌اند؛ ولی تکرار در کلمات قرآنی و آیات ربانی، از نوع تکرار بی‌مورد نیست، بلکه تکرار کلمات و ذکر دوباره آیه‌ای از آیات قرآنی، دارای جهتی خاص و برای منظور ویژه‌ای است. مثلاً در آیه‌های ۳ و ۴ سوره تکوین که گفته شده است: «كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ * ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ» تأکید و پشت سرهم آمدن و تکرار آنها، از این جهت است که کلمه «سوف» به ما می‌فهماند که پس از زمانی و پس از مدتی که بگذرد، عواقب وخیم این لهُو که در نفوس جا گرفته و چشم بصیرت را کور کرده، خواهید دید و در واقع هدف اصلی این تکرار، تأکید در انذار و تهدید می‌باشد و انذار بعد انذار است.^{۴۲}

بنابراین به‌طور کلی می‌توان گفت در عبارات قرآنی، کلمه‌ای مکرر بکار نرفته که بی‌فایده باشد و چنان‌که لفظی و یا معنایی تکرار شده باشد، یقیناً مفید فایده‌ای است و به گفته سید مرتضی «هرگاه در تکرار، معانی مختلف باشد تکرار نیکو و پسندیده خواهد بود...»^{۴۳}

باید گفت از این جهت، تکرار با «تصریف» هم‌افق و هم‌کارکرد است، زیرا «تصریف» به معنای برگرداندن و دوباره آوردن و با بیان‌های مختلف و اسلوب‌های گوناگون ایراد کردن است.^{۴۴} به عبارت دقیق‌تر عبارت‌ها و بیان‌ها تغییر می‌کنند تا زمینه تفکر و تذکر فراهم آید.^{۴۵}

۷. حقیقت تکرار در قرآن

قبل از پاسخ به بحث، از باب مقدمه، مطلبی را باید بیان کنیم و آن این است که به‌طور کلی «تکرار» در سه مرحله و مرتبه متصور است:

۱. تکرار در لفظ؛

۲. تکرار در معنا؛

۳. تکرار در مصداق.

به عبارت دقیق‌تر، گاهی تکرار فقط در لفظ رخ می‌دهد و معنا و مصداق متفاوت هستند

۴۲. علوی مقدم، در قلمرو بلاغت، ۶.

۴۳. «... فاختلف المعانی و حسن التکرار فی اختلافها». (جوادی آملی، تفسیر تسنیم، جلد ۱، ۵۱-۵۲).

۴۴. سید محمد حسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، جلد ۱۳ (قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۶۱۷)، ۲۰۵.

۴۵. مصطفی محمودی صاحبی و محمدعلی مجدقیهی، «معناشناسی تصریف آیات»، ۱۶.

که در این صورت در حقیقت تکراری رخ نداده است. گاهی هم در لفظ و هم در معنا تکرار اتفاق می‌افتد. گاهی هم تکرار در هر سه مرتبه واقع می‌گردد یعنی هم در لفظ و هم در معنا و از حیث مصداق و متعلق خارجی نیز تکرار صورت می‌گیرد. با توجه این مقدمه، در این باره که اصولاً در قرآن مجید، تکراری وجود دارد یا خیر، قرآن‌پژوهان دو دیدگاه متفاوت دارند:

دیدگاه اول: برخی مفسران و متفکران اسلامی معتقدند که در قرآن تکرار وجود ندارد؛ بلکه بعضی از این واژه‌ها، لفظاً تکرار شده اما در حقیقت، در معنا تکرار وجود ندارد؛ بدین صورت که هر تکرار را وقتی با قبل و بعدش در نظر بگیریم، معنای جدیدی را افاده می‌نماید. برای مثال در سوره الرحمن که می‌فرماید: «کدامیک از نعمت‌های پروردگارتان را تکذیب می‌کنید؟» و به نعمت آسمان و زمین اشاره می‌کند و جای دیگر به نعمت‌های بهشتی و همین‌طور موارد دیگر اشاره دارد، در حقیقت سؤال جدید و مطلب تازه‌ای است. بنابراین به نظر می‌رسد گاهی الفاظ تکرار شده، ولی معانی تکراری نیست. به عبارتی «عدم درک مفهوم صحیح آیات و موضوع و پیام کلی سوره‌ها به علت آشنا نبودن با ویژگی‌های تربیتی قرآن، منجر به تصور تکرار در آیات قرآن شده است».^{۴۶} یکی از قائلان این نظریه را می‌توان «فخرالدین رازی» دانست که در کتاب *نهاية الإيجاز في دراية الإعجاز* بدان اشاره کرده است.^{۴۷}

دیدگاه دوم: برخی معتقدند تکرار در قرآن هست، هرچند لفظی، ولی ما باید ببینیم چرا در قرآن مطالبی مکرر آمده است؟ قبل از پاسخ به این پرسش بنگریم که قرآن چگونه کتابی است؟

قرآن کتاب تربیت است. «قرآن مجید در تعلیم خود انسانیت را مورد نظر قرار داده، یعنی هر انسانی را از آن جهت که انسان است قابل تربیت و تکمیل می‌داند.»^{۴۸} کتاب تربیت و هدایت مستلزم آن است که گاهی اوقات، مسائل تربیتی برای کسی که تحت تربیت قرار می‌گیرد «تکرار» شود و قرآن هم چون کتاب تربیتی است از همین روش استفاده کرده است. بنابراین باید گفت اولاً تکرارهای قرآن فایده‌های تربیتی دارد و هر تکراری ناپسند نمی‌باشد. دوم اینکه به مناسبت‌های مختلف و در حد ضرورت تکرار شده است و سوم اینکه در هر قسمتی از این تکرارها همان‌طور که اشاره شده از زاویه خاصی نگاه شد است و مفید معنای جدیدی می‌باشد.

۴۶. دل‌آرا نعمتی پیرعلی و صدیقه پروان، «بررسی تکرار در قرآن از کتاب راهنمای قرآن Blackwell»، *دوفصلنامه علمی قرآن‌پژوهی خاورشناسان*، شماره ۲۸، (بهار و تابستان ۱۳۹۹)، ۹۱.

۴۷. الرازی، *نهاية الإيجاز في دراية الإعجاز*، ۳۸۸؛ معرفت، *تلخیص التمهید*، جلد ۲، ۲۴۲.

۴۸. سیدمحمدحسین طباطبائی، *قرآن در اسلام* (قم، مرکز بررسی‌های اسلامی با همکاری انتشارات هجرت، ۱۳۶۰)، ۲۴.

۸. انگیزه‌های تکرار در قرآن

چنان‌که پیش‌تر نیز اشاره شد «تکرار از خصیصه‌های اصیل قرآن است و امری عارضی و ناخواسته نیست... بلکه قرآن کریم با علل و دلایلی که بسیاری از آنها شناخته شده است، تعمداً متنی تکرار‌نمیان می‌باشد.»^{۴۹} بر همین اساس نمونه‌هایی از حکمت و انگیزه‌های تکرار در قرآن بیان شد.

در این قسمت به ذکر نمونه‌های بیشتری از انگیزه‌ها و اسرار بلاغی نهفته در تکرار آیات قرآن خواهیم پرداخت:

۱-۸. تکرار، لازمه مقام هدایت: از آنجاکه قرآن کتاب هدایت است و هدایت عمومی جز با تکرار مطالب با بیانات متفاوت امکان ندارد لذا در آن تکرار وجود دارد. حتی در برخی موارد خطاب و تکرار عتاب‌آلوده نیز وجود دارد.^{۵۰} آقای جوادی‌آملی در این باره می‌فرماید: «تکرار در قرآن از آن روست که قرآن کتاب نور و هدایت است و در مقام هدایت لازم است مطالب واحد در هر مناسبت با زبانی خاص ادا شود تا ویژگی موعظه داشته باشد، برخلاف کتب علمی که هر مطلب تنها در یک جا بیان می‌شود و تکرار آن سودمند نیست. سرّ لزوم تکرار در کتاب هدایت آن است که شیطان و نفس اماره که عامل ضلالت و عذاب‌اند، پیوسته به اضلال آدمی مشغول‌اند و کار آنها گرچه گاهی کم می‌شود، لیکن ترک نمی‌شود، از این رو تکرار ارشاد و هدایت نیز ضروری است.»^{۵۱} همانند آیه شریفه: «وَيَلِّ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ» که در سوره مرسلات «(۱۰)» مرتبه تکرار شده است. بنابراین یکی از انگیزه‌های اصلی و محوری تکرار در قرآن، هدایت افکار بشری به معنای تحریص، تشویق، تلقین و آماده‌سازی و تثبیت اذهان انسانی جهت درک و پذیرش معارف توحیدی است.

۲-۸. اختصار و ایجاز‌گویی: همانند تکرار در سوره «کافرون»، آقای معرفت (ره) در کتاب *التمهید فی علوم القرآن*، «اختصار» را علت تکرار در این سوره می‌داند و در این باره می‌گوید: «در این سوره خداوند عبادت‌ت‌ها را در تمام ازمه - گذشته، حال و آینده - از نبی مکرم اسلام ﷺ نفی کرده است و همچنین عبادت الله را از کفار قریش در هر سه زمان ماضی، حال، و آینده نفی کرده است. پس حق کلام این است که این مطالب در شش جمله

۴۹. زهرا اخوان صراف، «دوتایی‌های قرآنی و فرضیه ویرایش متأخر قرآن رسمی: معرفی و نقد فرضیه گابریل رینولدز»، *دوفصلنامه دین و دنیای معاصر*، شماره ۲ (پاییز و زمستان ۱۴۰۰): ۱۸۳.

۵۰. طباطبایی، *المیزان*، جلد ۱۹، ۹۳.

۵۱. علوی مقدم، *در قلمرو بلاغت*، ۲۳.

مطرح شود و بر مقصود دلالت کند و حال آنکه در این سوره با موجزترین عبارت حق این مطالب را ادا فرموده است و این خود، نمونه‌ای بارز از اعجاز بیانی قرآن مجید می‌باشد.^{۵۲}

۳-۸. مبالغه: در آیه‌های (۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴) از سوره آل عمران که فرموده است: «... رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هَذَا بَاطِلًا»، «رَبَّنَا إِنَّكَ مَنْ تُدْخِلِ النَّارَ فَقَدْ أَخْرَيْتَهُ...»، «رَبَّنَا إِنَّا سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُنَادِي لِلْإِيمَنِ أَنْ ءَامِنُوا بِرَبِّكُمْ...»، «رَبَّنَا وَءَاتِنَا مَا وَعَدْتَنَا عَلَىٰ رُسُلِكَ...» چند با کلمه «ربنا» تکرار شده است. ملامحسن فیض کاشانی نویسنده تفسیر الصافی در این باره گفته است: تکرار «ربنا» در این آیات از باب مبالغه ابتهال و تضرع در پیشگاه ربوبی می‌باشد و سپس حدیثی در همین رابطه از حضرت امام صادق (علیه السلام) نقل می‌کند: «من حزنه امر فقال خمس مرات «ربنا» انجاه الله مما يخاف». ^{۵۳} همچنین در آیه ۳۶ سوره مؤمنون که فرموده است: «هِيَ هَاتِ هِيَ هَاتِ لِمَا تُوعَدُونَ». کلمه «هیهات» برای بعید شمردن و استبعاد چیزی یا امری به کار برده می‌شود و تکرار آن مبالغه در استبعاد را افاده می‌نماید.^{۵۴}

۴-۸. تفخیم و تعظیم: گاهی تکرار جهت تفخیم و تعظیم امری عظیم است. همچون آیه‌های (۱ و ۳) از سوره الحاقه که فرموده است: «الْحَاقَّةُ * مَا الْحَاقَّةُ * وَ مَا أَدْرَكَ مَا الْحَاقَّةُ». زمخشری، نویسنده تفسیر کشاف می‌گوید اینکه اسم ظاهر به جای ضمیر آمده و کلمه الحاقه تکرار شده است به دلیل تفخیم شأن قیامت و بیان عظمت، هولناکی، سختی و شدت آن است.^{۵۵}

۵-۸. تأکید: تکرار در قرآن می‌تواند به منظور تأکید باشد. هرچند اصل در کلام بر تأسیسی بودن است، گاهی با اغراضی مثل تقریر، تبیین و تثبیت مطلب، کلام معنای تأکیدی می‌یابد. همانند تکرار آیه «فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا» در سوره انشراح خطاب به پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) که در امر اعلان و تبلیغ دین مبین اسلام همواره با سختی‌ها و مشکلات روبه‌رو بودند، نوید («یسر») و آسایش را می‌دهد و با تکرار بر این بشارت تأکید می‌کند تا معنای عبارت در دل مخاطب به روشنی جای پیدا کند و در قلب او استوار گردد.^{۵۶}

۵۲. علوی مقدم، در قلمرو بلاغت، ۲۳.

۵۳. ملامحسن فیض کاشانی، تفسیر الصافی، جلد ۱ (بیروت، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، بی تا)، ۴۰۹.

۵۴. طباطبایی، المیزان، جلد ۱۵، ۳۲.

۵۵. محمود بن عمر زمخشری، تفسیر الکشاف، جلد ۴ (بیروت، دارالکتاب العربی، ۱۳۶۶ق)، ۵۹۸.

۵۶. زمخشری، تفسیر الکشاف، جلد ۴، ۷۷۱.

۹. تکرار در قرآن و حکمت الهی

بی تردید قرآن مطابق حکمت خداوند متعال نازل شده است و آیات متعدد قرآن بر این مطلب دلالت دارد که نزول قرآن از حکمت و علم الهی سرچشمه گرفته است و هیچ چیز نمی تواند آن را نقص و یا موهون نماید.^{۵۷} بنابراین چون خداوند حکیم است و افعال و گفتارش حکیمانه می باشد، از طریق برهان لم به این نتیجه می رسیم که این تکرارها در کلام الهی مستحسن و به اقتضای مقام بوده و مفید نکاتی مهمی می باشد که چه بسا بدون تکرار، این معنا به ذهن شنونده و خواننده متبادر نشود. همان طور که اشاره شد فصحا و بلغا در خصوص اصل تکرار، قائل به تفصیل بوده و تکرار را به ممدوح و مذموم تقسیم نموده اند و معتقدند که تکرار مطالب در قرآن چون مفید معانی جدید و نوینی می باشد، نیکو و پسندیده است. چنان که «ناصرخسرو» در درباره کارکرد فن تکرار در سخن ادبی و شعر چنین گفته است:

در شعر ز تکرار سخن عیب نباشد زیرا که خوش آید سخن نغز به تکرار^{۵۸}

البته این مهم را نیز نباید از یاد برد که تا به حال هیچ کس چنین ادعایی را نداشته است که تمام اسرار و حکمت های تکرار در قرآن را درک نموده و یا علت تکرار همین است که بیان شده و دلیل دیگری ندارد. حتی گروهی از قرآن پژوهان قائل به توازن و اعجاز عددی دفعات تکرار واژه ها و کلمه ها در سراسر قرآن می باشند.^{۵۹} طبیعی است که در دریای پهناور معارف قرآن که به گستردگی تاریخ است، آیندگان، به مطالب ناب و معانی بلندی دست خواهند یافت که پیشگامان این عرصه از آنها بی بهره بوده اند.

۱۰. نتیجه گیری

اینکه بسیاری از خاورشناسان به شناخت قرآن و پژوهش درباره آن روی آورده اند به این دلیل است که «قرآن مجید در مطالب خود اختصاص به امتی از امم مانند امت عرب یا طایفه ای از طوایف مسلمان اختصاص ندارد؛ بلکه با طوایف خارج از اسلام نیز سخن گفته و با هر طایفه ای از این طوایف به احتجاج پرداخته، آنان را به سوی معارف حقه خود دعوت می کند.»^{۶۰}

۵۷. محمدعلی محمدی، اعجاز قرآن با گرایش شبهه پژوهی (قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۴)، ۳۲۲.

۵۸. دهخدا، لغت نامه دهخدا، جلد ۴، ۶۰۴۸.

۵۹. سیدمرتضی علوی، قرآن و ریاضیات (قم، انتشارات پژوهش های تفسیر و علوم قرآن، ۱۳۸۷)، ۱۷۲.

۶۰. طباطبایی، قرآن در اسلام، ۱۵.

از جمله مشهورترین وجوه اعجاز قرآن که بیشتر مورد توجه خاورشناسان بوده است مربوط به اعجاز در لفظ و معنی و نظم قرآن می‌باشد. نکته حائز اهمیت این است که «اعجاز بیانی قرآن مورد توافق اندیشه‌ورزان اسلامی است»،^{۶۱} زیرا عبارات قرآن با آنکه در مواردی تکرار شده، هرکدام از آنها در اوج فصاحت هستند؛ درحالی‌که اگر شاعری در موضوعی شعری فصیح بسراید و چنان‌که همان موضوع را در قالب الفاظ دیگری تکرار نماید، کلام و شعر دوم آن فصیح به شمار نمی‌آید و تکرار آن مایه ملالت و آزرده‌گی خاطر است.^{۶۲}

هر تکراری در قرآن سبب و علتی دارد و مفید معنایی جدید می‌باشد و در حقیقت تکرار نیست، زیرا در هر تکراری، اراده‌ای نو جلوه‌گر و جنبه‌ای خاص مد نظر است. شاید بتوان چرایی وجود تکرار در آیات قرآن را به تنوع در ایجاد غذاهای نوین با استفاده از مواد اولیه تکراری و مشابه تشبیه نمود، هرچند مواد اولیه تکراری هستند، از آنها غذاهای گوناگون با طعم، خواص متفاوتی تهیه می‌شود. در ظاهر قرآن کریم نیز آیات مشابه و تکراری به نظر می‌رسد، ولی آدمی با دقت نظر و تأمل بیشتر درمی‌یابد که در پس هر مطلب به‌ظاهر تکراری نکته‌ای خاص، غیر از مطالب قبلی مدنظر متکلم بوده و الفاظ که در حکم همان مواد اولیه برای تهیه غذا هستند حامل معانی نوین و اشارات جدیدی می‌باشند. بنابراین همان‌طور که قرآن‌پژوهان و عالمان بلاغت بر آن تأکید دارند، تکرار از فنون بلاغت بوده و جنبه هنری دارد و قرآن با بهره‌مندی از این اسلوب، اعجاز بیانی خود را به احد اعلی رسانده و بر مرتبه کامل نائل آمده است.

مراجعه نکردن به آرا و اقوال قرآن‌پژوهان مسلمان، سوءفهم از آیات قرآن، مقایسه قرآن با کتاب مقدس و عدم توجه به قیاس‌ناپذیری قرآن با دیگر کتاب‌های آسمانی و کتب بشری و غیرباورمندی پژوهشگر به وحیانی بودن قرآن و غیره، تنها برخی از علل و عوامل خرده‌گیری و طعن برخی از مستشرقان درباره وجود مکررات در کلمات، قصص و آیات قرآن می‌باشد. این عوامل سبب گردیده است ایشان «اعجاز بیانی قرآن کریم» را زیر سؤال ببرند.

در این مقاله تبیین گردید که بسیاری از مستشرقان به اهداف تربیتی و روح کلی هدایتی قرآن التفات نداشته‌اند. باید توجه داشت که در قرآن‌پژوهی التفات به تناسب مطلب با هدف

۶۱. سیدرضا مؤدب، «دیدگاه راغب اصفهانی در اعجاز قرآن و نقد آن»، در: مقالات قرآنی و حدیثی (قم، انتشارات آیین احمد (ص)، ۱۳۹۵)، ۱۴۴.

۶۲. سیدرضا مؤدب، اعجاز قرآن (قم، مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص)، ۱۳۹۶)، ۱۳۸.

چرایی تکرار در قرآن کریم با نگاهی به مطالعات قرآنی... / اصدق‌پور و کربلایی ۲۴۳

تربیتی خاصی که آیه برای بیان آن نازل شده است^{۶۳} در فهم روش قرآن حائز اهمیت است. وجود تکرار در کلام نه تنها با فصاحت و بلاغت کلام منافات ندارد، بلکه از مقومات و محسنات کلام به شمار می‌آید و از فنون و صناعات ادب و بلاغت شمرده می‌شود.

۶۳. یعقوب جعفری، تفسیرکوثر، جلد ۲ (قم، انتشارات هجرت، ۱۳۹۰ش)، ۵۰۱.

سیاهه منابع

الف- منابع فارسی:

- قرآن کریم
- ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم. *تأویل مشکل القرآن*. شرح و تحقیق: سیداحمد صقر. بیروت، [بی نا]، ۱۹۸۱م.
- اخوان صراف، زهرا. «دوتایی‌های قرآنی و فرضیه ویرایش متأخر قرآن رسمی: معرفی و نقد فرضیه گابریل رینولدز»، دو فصلنامه دین و دنیای معاصر ۸، شماره ۲ (پاییز و زمستان ۱۴۰۰): ۱۶۵-۱۸۶.
- بدوی، عبدالرحمن. *دفاع از قرآن در برابر خاورشناسان*. ترجمه سیدحسین سیدی. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۸۳.
- بلمی، جیمز. «نقد متنی قرآن»، ترجمه مسعود صادقی، در: *دایرةالمعارف قرآن*، سرویراستار: جین دامن مک اولیف، سرویراستار ترجمه فارسی: حسین جندق آبادی و دیگران، جلد ۵. تهران: انتشارات حکمت، ۱۳۹۲ش، ۳۷۰-۳۸۷.
- تالمن، رافائل. «دستور زبان و قرآن»، ترجمه مهرداد عباسی، در: *دایرةالمعارف قرآن*، سرویراستار: جین دامن مک اولیف، سرویراستار ترجمه فارسی: حسین جندق آبادی و دیگران، جلد سوم، ۳۲-۵۵. تهران: انتشارات حکمت، ۱۳۹۲ش.
- جعفری، یعقوب. تفسیر کوثر. چاپ اول، قم: انتشارات هجرت، ۱۳۹۰.
- جوادی آملی، عبدالله. *تسنیم تفسیر قرآن کریم*. قم: انتشارات اسراء، ۱۳۷۸.
- خرمشاهی، بهاء الدین. *دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی*. تهران: انتشارات دوستان و انتشارات ناهید، ۱۳۷۷.
- خطابی، ابو سلیمان حمد. *ثلاث رسائل فی إعجاز القرآن*، الرماني - الخطابي - الجرجاني. تحقیق: محمد خلف الله، محمد زغلول سلام. قاهره: دارالمعارف، ۱۹۷۶م.
- دورانت، ویلیام جیمز. *تاریخ تمدن*، بخش اول (عصر ایمان). ترجمه ابوظالب صارمی و دیگران. جلد ۴، چاپ هشتم. تهران: شرکت انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۸۱.
- دهخدا، علی اکبر. *لغت نامه دهخدا*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۳.
- الرازی، الامام فخرالدین. *نهاية الإيجاز في دراية الإعجاز*. بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۹۸۵م.
- زمانی، محمدحسین. *شرق شناسی و اسلام شناسی غربیان*. قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۵.
- الزمخشري، محمود بن عمر. *تفسیر الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل*. جلد ۴، بیروت: دارالکتاب العربی، ۱۳۶۶ق.

- چرايي تکرار در قرآن کریم با نگاهی به مطالعات قرآنی... / اصدق پور و کربلايي ۲۴۵
- سیدابوالقاسم، حسینی (ژرفا). «تکرار در قصه‌های قرآنی»، مجله گلستان قرآن، شماره ۱۷۹ (مرداد ۱۳۸۳): ۲۱-۱۸.
- السیدالشیخون، محمود. *اسرار التکرار فی لغه القرآن*. قاهره: مکتبة الکلیات الازهریه، ۱۴۰۳ق.
- سیوطي، جلال‌الدین عبدالرحمن بن أبي بکر. *معترك الأقران في إعجاز القرآن*. بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۰۸ق.
- الشریف المرتضی، علی بن الحسین الموسوی العلوی. *امالی المرتضی*. تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم. چاپ دوم، بیروت: دار الکتب العربی، ۱۳۸۷ق.
- الصغیر، محمدحسین علی. *خاورشناسان و پژوهش‌های قرآنی*. ترجمه محمدصادق شریعت. قم: مؤسسه مطبع الفجر، ۱۳۷۲.
- طباطبایي، سیدمحمدحسین. *المیزان فی تفسیر القرآن*. جلد ۱۳، چاپ پنجم. قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۴۱۷.
- طباطبایي، سیدمحمدحسین. *اعجاز قرآن*. ویراسته علیرضا میرزامحمد. تهران: مرکز نشر فرهنگی رجاء، ۱۳۶۲.
- طباطبایي، سیدمحمدحسین. *قرآن در اسلام*. قم: مرکز بررسی‌های اسلامی با همکاری انتشارات هجرت، ۱۳۶۰.
- عبدالجبار بن احمد، عمادالدین ابوالحسن. *تنزیه القرآن عن المطاعن*. بیروت: دارالنهضة الحديث، ۱۴۲۶ق.
- عبدالمنعم السید، حسن. *ظاهرة التکرار فی القرآن الکریم*. قاهره: دارالمطبوعات الدولیه، ۱۴۰۰ق.
- علوی مقدم، محمد. *در قلمرو بلاغت*. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۷۲.
- علوی، سیدمرتضی. *قرآن و ریاضیات*. مقدمه: محمدعلی رضایی اصفهانی. قم: انتشارات پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن، ۱۳۸۷.
- الغضنفری، علی. *التکرار فی القرآن*. تهران: دانشکده علوم و فنون قرآن، ۱۳۹۳.
- فیض کاشانی، ملامحسن. *تفسیر الصافی*. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، [بی تا].
- الکرمانی، محمود بن حمزه. *اسرار التکرار فی القرآن*. قاهره: دارالفضیله، [بی تا].
- گریک، کینت. *قرآن را چگونه شناختم*. ترجمه ذبیح‌الله منصوری. تهران: انتشارات مجید، ۱۳۸۷.
- محمدی، محمدعلی. *اعجاز قرآن با گرایش شبیه‌پژوهی*. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۴.

- محمودی صاحبی، مصطفی، و محمدعلی مجد فقیهی. «معناشناسی تصریف آیات و رابطه آن با تکرار در قرآن با محوریت آیه ۸۹ اسراء و آیه ۱۱۳ طه»، فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات تفسیری ۹، شماره ۳۵ (پاییز ۱۳۹۷): ۷-۲۲.
- مشتاق مهر، علی، و سید عبدالحمید حسینی زاده. «حکمت تکرار آیات در قرآن مجید»، مجله تفسیر پژوهی ۳، شماره ۵ (بهار ۱۳۹۵): ۱۴۵-۱۷۵.
- معرفت، محمد هادی. *تألیف التمهید*. قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۶ق.
- معرفت، محمد هادی. *شبهات و ردود حول القرآن الکریم*. قم: مؤسسه التمهید، ۱۴۲۳ق.
- مؤدب، سیدرضا. *مقالات قرآنی و حدیثی، مقاله دیدگاه راغب اصفهانی در اعجاز قرآن و تقدآن*. قم: انتشارات آیین احمد علیه السلام، ۱۳۹۵.
- موسویان، سید حسین. *آراء و افکار اسلام شناسان معاصر آلمان*. تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین الملل وزارت خارجه، ۱۳۷۵.
- مؤدب، سیدرضا. *اعجاز قرآن در نظر اهل بیت عصمت علیهم السلام و بیست نفر از علمای بزرگ اسلام*. چاپ اول، قم: انتشارات احسن الحدیث، ۱۳۷۹.
- مؤدب، سیدرضا. *اعجاز قرآن*. چاپ پنجم، قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی صلی الله علیه و آله و آله، ۱۳۹۶.
- نصار، حسین. *التکرار*. قاهره: مکتبه الخانجی، ۱۴۲۳ق.
- نعمتی پیرعلی، دل آرا، و صدیقه پروان. «بررسی تکرار در قرآن از کتاب راهنمای قرآن Blackwell»، دو فصلنامه علمی قرآن پژوهی خاورشناسان ۱۵، شماره ۲۸ (بهار و تابستان ۱۳۹۹): ۸۷-۱۰۲.
- نویورت، انگلیکا. «بلاغت و قرآن»، ترجمه نیکتا عباس زاده. در: *دائرة المعارف قرآن*، سرویراستار: جین دامن مک اولیف، سر ویراستار ترجمه فارسی: حسین جندق آبادی و دیگران، جلد اول. ۵۳۳-۵۴۸. تهران، انتشارات حکمت، ۱۳۹۰ش.
- نویورت، انگلیکا. «شکل و ساختار قرآن»، ترجمه نصرت نیل ساز، در: *دائرة المعارف قرآن*، سرویراستار: جین دامن مک اولیف، سر ویراستار ترجمه فارسی: حسین جندق آبادی و دیگران، جلد سوم، ۵۳۵-۵۵۵. تهران، انتشارات حکمت، ۱۳۹۲ش.
- یزدی، علی محمد. *روش بیان قرآن*. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۲.